

Aleksandar
ŠTULHOFER

SOCIOKULTURNI
KAPITAL
I GOSPODARSKA
TRANZICIJA

Na
tre
Na
ska
kra
po
sim
Bu

ko
slij
kor
dis
zaj
lje
(Sz
19
(*
tar
tal

ra
tra
su
po
pr
lo
zi
(r
oo
đa
je
je
n

Uvod

Na nedavnom okruglom stolu u Budimpešti, u jednom se trenutku na konferencijskoj ploči našla zanimljiva metafora. Na jednom je njezinom kraju pisalo *komunizam/jednopartistička država/plansko gospodarstvo*, a na drugom *liberalizam/demokratsko društvo/tržište*. Posve nenamjerno, netko je između tih pojmoveva dopisao adresu bolnice u kojoj je završila sudionica simpozija, nepažljivo prelazeći ulicu drugog dana boravka u Budimpešti.

Uz određeno pojednostavljenje, procesi tranzicije u post-komunističkim zemljama istočne, srednje i južne Europe slijede pravac označen na ploči. Sve te nove, poglavito *nekonsolidirane demokracije* teže - barem u službenom, javnom diskursu - uspješnom prijelazu iz totalitarne u pluralističku zajednicu, iz oskudice centralno dirigirane ekonomije u obilje tržišne samoregulacije. No, kao što mnogi autori upućuju (Sztompka, 1992; Nichols, 1996; Lewis, Webley & Furnham, 1994), sam je prijelaz više nego tegoban - kako egzistencijalno (***, 1996), tako i socijalnopsihološki. Vraćajući se budimpeštanskoj metafori, procesi tranzicije, čini se, uključuju hospitalizaciju.

Kako bi metafora postala djelatnom, nužno je (re)definirati subjekte i pripadajuće aktivnosti. U našoj zamišljenoj tranzicijskoj bolnici na kraju Europe, kao i u onim stvarnim, susrećemo tri specifične skupine aktera. Postkomunističke političke elite, njihovi inozemni savjetnici, financijeri i slični predstavljaju medicinsko i ostalo osoblje bolnice. Ako su lokalni političari kirurzi, a novinari državnih medija anesteziozi, konzilijem će u pravilu dominirati inozemni eksperți (redovito ekonomisti i pravnici), predstavnici međunarodnih odbora i svjetskog finansijskog sustava. Pacijenti su, pak, građani tranzicijskih društava - jasne kliničke slike, ali ne i povijesti bolesti. Posljednju skupinu aktera, rodbinu i ostale posjetitelje, čini međunarodna javnost koja vrši stalni pritisak na dio medicinskog osoblja.

Kao što je poznato, u tranzicijskoj bolnici vlada prilična konfuzija i neusuglašenost pristupa liječenju: neobuzdani optimizam s jedne te cinizam i oportunizam s druge strane. Štoviše, osoblje se može i podmititi, što obično rezultira boljim tretmanom jednog pacijenta, ali i smanjuje kvalitetu postupka prema ostalim. Ipak, temeljni problem naše bolnice ostaje određivanje sveobuhvatne terapije. Problem postizanja konsenzusa temelji se na sukobu dviju koncepcija. *Orthodoxna škola* drži kako je prijelaz u politički i gospodarski slobodno društvo univerzalan proces koji se temelji na temeljitoj institucionalnoj reformi i potpunoj privatizaciji. S druge su strane kritičari ortodoksnog programa, koji tranziciju smatraju »ovisnom o prijedenom putu«, to jest kulturno specifičnim procesom. Osporavajući djelotvornost univerzalističke *šok terapije*, ova škola inzistira na prilagodavanju ortodoksnih načela lokalnoj sociokulturnoj matrici. Dok prvi, pozivajući se na linearnu ideju razvoja, naglašavaju sveprotežući utjecaj tržišne racionalnosti, drugi upozoravaju na snagu tradicije i kulturnih navika.

Pojam sociokulturnog kapitala ili kako razumijeti utjecaj kulture na gospodarstvo

---

Standardno neoklasično tumačenje gospodarskih aktivnosti polazi od načela »ekonomija ekonomistima«. Pretpostavlja se, naime, kako su gospodarske aktivnosti ovisne isključivo o strukturi troškova-i-koristi, to jest diferencijalnoj motiviranosti racionalnih aktera. Sve ostalo, tzv. *egzogene varijable* poput djelovanja normi ili navika, od sekundarne je važnosti. Negospodarski čimbenici nemaju bitniji utjecaj na temeljnu gospodarsku logiku maksimizacije koristi. Kultura je samo paravan iza kojeg se skriva univerzalni egoizam.

Ističući ne samo empirijske kontraprimjere već i teorijsko siromaštvo ortodoksnog pristupa, kritika se neoklasične dogme razvijala u dva smjera. U okrilju ekonomike nova je institucionalna škola (Samuels, 1995) upozorila na važnost povijesne dinamike formalnih i neformalnih institucija (*teorija ovisnosti o prijedenom putu /path dependency/*). Institucionalna tradicija, kao što North (1990) pokazuje na primjerima kolonijalnih Amerika - Sjeverne pod Britancima i Južne pod Španjolcima - težišni je čimbenik ekonomskog razvoja. U prvom koraku zbog različitog određivanja i održavanja temeljnih »pravila igre«, a kasnije zbog njihove internalizacije i razvijanja specifičnih gospodarskih navika. Za razliku od ovog dijakronijskog pristupa, tzv. *nova ekonomski sociologija* (usp. Swedberg, 1991) razvija sinkronijsku ili strukturalnu dimenziju sociokulturnog utjecaja na gospodarski sustav. Začetno s glasovitim Granovetterovim člankom (Granovet-

ter, 1985), nova je ekonomска sociologija empirijski prikazala »ukorijenjenost« (*embeddedness*) ekonomskih aktivnosti u društvenim odnosima. Pritom se, za razliku od Marxove socijalnofilozofske koncepcije, sintagma »društveni odnosi« razrađuje sociološki. Tako je, primjerice, uloga *poznaničkih mreža* u smanjivanju transakcijskih troškova postala općim mjestom razmišljanja o tradicionalnim i suvremenim gospodarskim sustavima.

Predstavljajući prve rade (North, 1990; Putnam, 1993; Fukuyama, 1995a) koji sjedinjuju dinamički i strukturalni pravac kritike neoklasičnog pristupa, devedesete godine označavaju kraj njihovog odjelitog, disciplinarno specifičnog razvoja. Pozornije razmatranje tih studija otkriva sljedeći skup zajedničkih prema:

- P1 - Analitički je naglasak na *neformalnim institucijama* (vrijednostima i /neformalnim/ normama); društvene vrijednosti nisu tek strukturalno ograničenje ekonomskih akcija već i »moralni prostor« koji potiče društvene promjene (ili ih blokira) i sudjeluje u oblikovanju *formalnih institucija*.
- P2 - Djelovanje *formalnih institucija* (zakoni, sudstvo, školstvo, političke i gospodarske institucije) ima povratni učinak na neformalne institucije, osobito kroz sankcioniranje neželjelog ponašanja; formalne institucije mogu osigurati perzistenciju neformalnih institucija, ali i utjecati na njihovo mijenjanje.
- P3 - Neformalne institucije imaju povijesni kontinuitet, nastajuju se logikom tradicije; njihova se *trajnost* iskazuje pri smjenama raznorodnih ideoloških sustava (Fukuyama, 1995b). Za razliku od formalnih, neformalne institucije niti nastaju niti nestaju preko noći¹.
- P4 - Kontinuitet neformalnih institucija zasniva se na njihovoj *korisnosti* (funkcionalnosti); dominantna struktura neformalnih institucija održava se kroz svakidašnju uporabu: sve dok je odredena norma instrumentalna za većinu aktera - jer osigurava uspješnost interakcija - oni će je prenositi na svoju djecu.
- P5 - Instrumentalnost neformalnih institucija ne mora kao posljedicu imati i *gospodarsku optimalnost*; funkcionalnost određene norme podrazumijeva samo to da unutar zadanih gospodarskih uvjeta pospješuje međusobno razmjenjivanje. Ona nam ne govori ništa, ili tek vrlo malo, o gospodarskim uvjetima u kojima je djelatna. (Jedna te ista norma - primjerice, »nemoj imati povjerenja u osobu o kojoj se govori loše« - može biti instrumentalna u različitim gospodarskim sustavima.) Specifičnost lokalnih resursa, nedostatak odgovarajućih formalnih institucija, raznorodne kolonizacije i drugi razlozi mogu oblikovati suboptimalni gospodarski prostor u kojem će vrijedeće norme - kroz određeno vrijeme - biti

korisne na *mikrorazini* (individualno snalaženje), ali istodobno i zaprekom povećanju efikasnosti na *makrorazini* (Štulhofer, 1995)².

Poznata Putnamova (1993) studija empirijski je najbolje potkrijepljeno kombiniranje dinamičke i strukturalne analize povezanosti društvenog i gospodarskog razvoja. Koristeći jedinstveni prirodni eksperiment, unifikaciju formalne institucionalne strukture u Italiji početkom sedamdesetih godina, Putnam nastoji izmjeriti učinak neformalnih institucija na gospodarske razlike između talijanskog Sjevera i Juga. Pretpostavljajući da na gospodarski razvoj utječu, osim formalnih institucija (koje su, metodološki gledano, *konstanta*), i prijašnja razina gospodarske razvijenosti te neformalne institucije, Putnam izvodi jednostavnu hipotezu. Utjecaj kulture na gospodarstvo moguće je izmjeriti parom regresijskih jednadžbi, od kojih jedna obuhvaća kulturne, a druga gospodarske (nezavisne) varijable; postoci protumačene varijance gospodarske razvijenosti otkrivaju i apsolutnu i relativnu veličinu kulturnog utjecaja. Suprotno neoklasičnom očekivanju, prema kojem prošle gospodarske akcije u potpunosti određuju buduće, Putnamova je analiza³ pokazala kako su razlike u neformalnim institucijama Sjevera i Juga bitno bolji prediktor gospodarskih razlika od prijašnjih razina gospodarske razvijenosti⁴.

Dosadašnja argumentacija sociokulturalnih utjecaja na gospodarsku praksu ostavila je po strani »sadržaj« tzv. neformalnih institucija. Očito, one djeluju kao kolektivne preporuke, napuci za djelovanje, no od čega se sastoje? Kakvu vrstu društvenog tkiva (*mreža interakcija*) stvaraju? U literaturi se uglavnom navode tri temeljne neformalne institucije: *povjerenje, reciprocitet i ograničena solidarnost*. Svaka od njih, kao što će nastojati pokazati, igra golemu ulogu u *društvenoj organizaciji gospodarstva*.

Povjerenje se uobičajeno definira kao »vjerojatnost da će jedna strana u interakciji drugoj pripisati kooperativno ponašanje« (Hwang & Burgers, 1997:67). Medusobno povjerenje, drugim riječima, smanjuje *transakcijske troškove* i tako omogućuje veću brzinu, fleksibilnost i djelotvornost gospodarskih razmjena. Povjerenje može biti *uze*, bazirano na obiteljskoj povezanosti - često i ograničeno krvnim srodstvom (usp. tzv. *amoralni familizam*⁵ i *nepotizam*) - ili *šire*, vezano uz mrežu izvanobiteljskih odnosa. Prema Fukuyami (1995), suvremena se društva mogu podijeliti na *low-trust* i *high-trust* zajednice, pri čemu se prve temelje na srodnicičkom načelu, a druge ne.

Kakva je empirijska podloga teze o gospodarskoj važnosti povjerenja? Osporavajući bilo kakvu mogućnost generalizacije Putnamovih nalaza, Kenworthy (1997) ističe kako ne postoji statistički značajna korelacija između participacije

u dobrovoljnim organizacijama - što je jedna od temeljnih Putnamovih mjera raširenosti povjerenja⁶ - i ekonomskog rasta u 18 najbogatijih zemalja svijeta. Podjednako, doduše, provizorna kao i Kenworthyjeva, moja analiza sugerira drukčiji zaključak. Koristeći podatke iz *Svjetskog istraživanja vrijednosti* (Institute for Social Research, University of Michigan, Ann Arbor), kojim su u razdoblju od 1991. do 1993. godine bile obuhvaćene 43 zemlje svijeta, ustanovio sam statistički značajnu ($p<0.001$) i razmjerno snažnu ($r=0.61$) povezanost između broja ispitanika u nacionalnim poduzorcima koji su izjavili kako »većini ljudi treba vjerovati« i bruto nacionalnog proizvoda⁷. Kada su iz obrade izostavljene neeuropske zemlje, povezanost se pokazala još snažnijom ($r=0.68$).

Reciprocitet je institucija s izraženom vremenskom dimenzijom. Ona, naime, osigurava trajnost kooperativnih odnosa međusobno (ob)vezujući strane. Podrazumijevajući gustu mrežu društvenih interakcija, institucija je reciprociteta vrlo često izvorom samoorganiziranja. Uz činjenicu da tržište kao takvo ne može funkcionirati bez minimuma (*dijadičnog*; Putnam, 1993:172)⁸ reciprociteta (DiMaggio, 1994:37-38), interiorizacija je tzv. *generaliziranog reciprociteta* potaknula nastanak raznorodnih formi kolektivnog samokreditiranja i finansijskog ispmaganja.

Ograničena solidarnost usko je povezana s povjerenjem i reciprocitetom. Pojedinci prema kojima osjećamo ograničenu solidarnost - definiranu kao spremnost ega da se, pod specifičnim uvjetima, odrekne dijela vlastite dobiti u korist altera - redovito su osobe kojima vjerujemo. Mrežu aktera povezanih institucijom ograničene solidarnosti u pravilu obilježavaju i recipročni odnosi.

Gospodarski smisao ograničene solidarnosti jest dvojak. S jedne strane, ona djeluje kao sociokulturalni sustav osiguranja u slučaju nenadanog pogoršanja životne situacije. U takvim trenucima solidarni ego pruža pomoć vjerujući kako bi alter isto učinio za nju/njega. Mreža tako povezanih aktera djeluje kao virtualna organizacija samopomoći. S druge strane, solidarnost često osigurava komparativnu prednost etničkim poduzetničkim skupinama, čija tradicionalna povezanost omogućava brzu cirkulaciju kapitala, lakše (jeftinije) širenje poslovnih aktivnosti, niže troškove pribavljanja informacija, preferencijalno zapošljavanje i sl. (Light i Karageorgis, 1994).

Pomiješane u ovom ili onom omjeru, temeljne su neformalne institucije, zapravo, cjelina - tzv. *sociokulturalni kapital* (*social capital*)⁹. Imajući na umu gospodarsku važnost svake od prikazanih neformalnih institucija, pozitivna se korelacija između veličine *sociokulturalnog kapitala* (SKK) i gospodarske efikasnosti, poput one o kojoj izvještava Putnam (1993),

čini posve očekivanom¹⁰. Prema Fukuyami (1995:26), SKK jest »sposobnost koja izrasta iz pretežnosti povjerenja u društvo«, a stvara se »kroz kulturne mehanizme kao što su religija ili tradicija.« Navedena sposobnost, »koja olakšava koordinaciju i kooperaciju na dobrobit svih« (Putnam, 1995:67), ima tri važne osobine. Prvo, ona povezuje mikro- i makro-razinu društvene akcije; interakcije koje stvaraju ili potvrđuju SKK izravno podupiru društveni i gospodarski razvoj zajednice reducirajući oportunizam. Drugo, ona nije individualizirani, utjelovljeni oblik kapitala (Coleman, 1988), jer ne počiva u akterima, već u njihovim odnosima. Preciznije, akteri posjeduju kulturni potencijal (interiorizacija neformalnih institucija), no sam SKK postoji, stvara se i nestaje isključivo u interakcijama. Na posljeku, SKK odumire nepraktičiranjem (Putnam, 1993:17). Njegovo je svakodnevno potvrđivanje nužan uvjet instrumentalnosti koja osigurava prenošenje (socijalizacijom) temeljnih institucija na nove članove zajednice - šireći tako kulturni potencijal za održavanje i uvećavanje SKK.

Kao što sam nastojao pokazati, SKK uključuje tri dimenzije: (a) norme i vrijednosti, (b) društvene mreže i (c) specifične posljedice. Prva dimenzija obuhvaća neformalne norme i vrijednosti (uključujući i neformalne sankcije; Elickson, 1997) te sustav uzajamnog očekivanja koji usmjerava individualne akcije (Newton, 1997). Druga dimenzija upućuje kako se većina zajednica sastoji od društvenih mreža čiji članovi otjelovljuju povjerenje, reciprocitet i ograničenu solidarnost i onih u kojima to nije slučaj. Kroz aktivnost prvih (interakcije među njihovim članovima), sociokulturni mehanizmi povećavaju društvenu efikasnost.¹¹

Tranzicija i sociokultурно nasljeđe

Tranzicijski kontekst moguće je podijeliti na strukturalnu, institucionalnu i sociokulturnu dimenziju (Štulhofer, 1997b). Dok *strukturalna dimenzija* obuhvaća društvene i gospodarske posljedice promjena, tzv. društvene troškove tranzicije, *institucionalna dimenzija* opisuje promjene u institucionalnom dizajnu¹² - uspostavu novih »pravila igre«. Obje dimenzije - prva kroz pad životnog standarda, povećanje nejednakosti, pad kvalitete javnih usluga i sl., a druga uspostavom nove *strukture mogućnosti* - zajedno čine primarni generator socijal-nopsihološke dinamike i kolektivne akcije u tranzicijskim društvima.

Kakva je uloga treće dimenzije? Naizgled slična društvena i gospodarska zbilja u postkomunističkim zemljama kao da ide u prilog neoklasičnom zanemarivanju kulturnih varijabli, bez obzira na to je li razlog u sekundarnosti socio-

kultурне dimenziјe, u odnosu na ekonomsku logiku strukture troškova-i-koristi ili pak u pola stoljeća centralnoplanskog kolektivizma i rezultirajućoj kulturnoj uniformnosti. No, razlike su samo prividno male. Kako u svakidašnjoj društvenoj zbilji tako i u makroekonomskim pokazateljima, Bugarska i Češka, Rusija i Poljska ili pak Slovenija i Albanija nemaju puno zajedničkih osobina. Dakako, privatizacija je svugdje tegobna, kao i pad životnog standarda ili porast kriminala, no razlike ostaju goleme - i u gospodarskoj, i u političkoj, i u društvenoj dimenziji.

Primjeri Rusije i Poljske čine se ilustrativnim. Prema Nicholsu (1996:631; usp. i Fukuyama, 1995a:54-5), temeljni uzrok nekonsolidirane demokracije u Rusiji jest »nepostojanje sociokulturalnog kapitala.« Nedostatak elementarne kooperativnosti i povjerenja iskazuje se u korumpiranosti državnih službenika, golemom udjelu »sive ekonomije«, kroničnom deficitu državne zaštite od organiziranog kriminala, klijentelizmu i sl. Parafrasirajući Putnama, današnja bi Moskva mogla simulirati negdašnji Palermo. No, valja li taj dramatični nedostatak sociokulturalnog kapitala pripisati isključivo naslijedu komunizma? Fukuyama (1995b) upućuje na kompleksniju pozadinu. Njegova hipoteza, prema kojoj se kulturna matrica mijenja znatno sporije od materijalne, institucionalne i ideološke, otvara mogućnost novog čitanja poljskog iskustva.

Veliki prevrat 1989. godine i uslijedajuća transformacija Poljske, kao što Linz i Stepan (1996) potvrđuju, imali su snažan oslonac u civilnim organizacijama, osobito u sferama religijskog i, kasnije, sindikalnog djelovanja. Na taj način tranzicijski procesi nisu rezultirali bezakonjem i drastičnim širenjem oportunizma koji su zadesili Rusiju. Pitanje koje se nameće glasi: otkuda početne, predtranzicijske razlike? Kako to da je bivši režim u Poljskoj bio manje uspješan u iskorjenjivanju civilnog angažmana? Mogući odgovor pruža već spomenuta teorija *ovisnosti o prijedenom putu*. Rekonceptualizacija utjecaja kulturnih varijabli - zamjenjivanjem ideje pasivnog konteksta društvenih (i gospodarskih) procesa konцепcijom aktivnog oblikovanja kolektivnih reakcija na društvene promjene - vodi zaključku kako je poljska varijanta realsocijalizma proistekla iz bitno drukčije sociokulturne matrice. Slijedeći tu logiku, *temeljna je teza ovoga rada da sociokultura dimenziјa, operacionalizirana kroz mehanizam sociokulturalnog kapitala (SKK), igra ulogu katalizatora društvenih promjena*. U kontekstu tranzicije, SKK utječe kako na socijal-nopsihološke reakcije na novonastale društvene troškove - određujući moguće strategije individualnog snalaženja - tako i na oblikovanje formalnih institucija i pripadajućeg sustava sankcija.¹³ U posljednjem slučaju, nedostatak se SKK-a iska-

zuje u korumpiranosti izvršne vlasti i pozitivnoj reputaciji onih koji zaobilaze ili čak krše zakone. Kada tiba većina počne slaviti kriminalce kao »uspješne i snalažljive ljude«, SKK se prestaje obnavljati i polagano nestaje.

Nerazvijenost civilnog društva¹⁴, što brojni autori smatraju temeljnim problemom postkomunističkih zemalja, ukazuje na deficit *civilne kulture* ili, na mikrorazini, civilnosti. *Civilnost* nije ništa drugo do onaj individualni *kulturni potencijal* (mogućnost prepoznavanja i iskazivanja povjerenja, reciprociteta i solidarnosti) bez kojeg SKK nije moguć. Civilnost potiče udruživanje i stvaranje *horizontalnih* društvenih mreža¹⁵, i na taj način osigurava *socijalnu reprodukciju* SKK-a. U tom je smislu pojam *kultурне inercije*, uobičajen u literaturi o postkomunističkoj tranziciji, potrebno rastaviti na dvije komponente. Prva obuhvaća uobičajeno značenje sintagme: norme usvojene u realsocialističkom razdoblju, kao što su kolektivizam, distributivni egalitarizam i sklonost državnom paternalizmu. Predviđljivo, ova komponenta sociokultурne matrice figurira kao krupna zapreka društvenoj transformaciji (usp. Štulhofer, 1997a). Posve je drugačiji slučaj s drugom komponentom kulturne inercije - sociokulturalnim kapitalom. SKK jest također dio naslijedene sociokulturne matrice, no posve obrnutog utjecaja na tranzicijske procese.

U nastavku rada naglasak je na ovom drugom značenju kulturnog naslijeđa, kako zbog njegove važnosti za razumijevanje zbivanja u tranzicijskim društвima južne, srednje i istočne Europe tako i zbog toga što mu je u dosadašnjim analizama posvećeno mnogo manje pozornosti.

Sociokulturni kapital Hrvatske: preliminarni uvid

Dosadašnja je rasprava ocrtala razloge zbog kojih je poznavanje kulturnih varijabli važno za razumijevanje procesa gospodarske tranzicije. U ovome dijelu nastojim empirijski razmotriti razinu SKK-a u Hrvatskoj. Prema Putnamovoj (1993; 1995) operacionalizaciji, SKK se iskazuje na barem tri načina: kroz gustoću mreže dobrovoljnih udruženja¹⁶, kroz količinu povjerenja među članovima zajednice i razinu elementarne kooperativnosti, koja uključuje interiorizaciju normi reciprociteta i ograničene solidarnosti. No, imajući na umu da je Putnamova studija komparativna (talijanski Sjever vs. Jug) i longitudinalna, za primjenu istog pristupa u nas nedostaje nam referentna točka. Kako, drugim riječima, procijeniti je li opažena razina SKK-a visoka ili niska? Ne osporavajući činjenicu kako nam u ovom trenutku nedostaju kvalitetni (pouzdani) podaci - o longitudinalnim je istraživanjima zasad uzaludno i govoriti - ilustrativni prikaz SKK-a u Hrvatskoj omogućuje baza kroskulturnih podataka prikupljenih

u prije spomenutom istraživanju svjetskih vrijednosti (*World Value Survey*, 1990.).¹⁷

Standardizirani upitnik proveden na reprezentativnim uzorcima 85 zemalja svijeta, uključujući i Hrvatsku, omogućuje relacijsko ocjenjivanje razine SKK. Putnamove su dimenzije predstavljene sljedećim varijablama iz upitnika:

A - *Gustoća mreže dobrovoljnih udruženja* iskazana je udjelom aktivnih članova raznorodnih ne-državnih udruženja u nacionalnom uzorku;

B - *Medusobno povjerenje aktera* iskazuje udio ispitanika koji smatraju da se ljudima može vjerovati, to jest da oprez nije potreban pri svakom susretu s neznacnjem/neznakom;

C - *Oportunizam*, kao antipod *kooperativnosti*, iskazuje se u udjelu ispitanika koji smatraju kako se porezna evazija i korupcija (primanje i nuđenje mita) mogu, u manjoj ili većoj mjeri, opravdati.

Tablica 1 prikazuje usporedne vrijednosti elemenata SKK-a. Prvi stupac u tablici prikazuje *bruto nacionalni proizvod* (BNP) po glavi stanovnika; za tranzicijske zemlje dan je i podatak o *bruto domaćem proizvodu* (BDP) u 1995. godini. Stupac B prikazuje kumulativni postotak članova različitih dobrovoljnih organizacija¹⁸, a stupac C postotak ispitanika koji smatraju da se »većini ljudi može vjerovati«. Stupac D donosi vrijednosti *indeksa oportunizma* (veći broj označava izraženiji oportunizam) koji uključuje sljedeće varijable: (a) »može li se tolerirati porezna evazija?« i (b) »može li se tolerirati korupcija?«¹⁹

Kriterij izbora zemalja za komparativnu analizu bio je višestruk. U tablici su prikazane četiri skupine zemalja. Prva skupina (Austrija, Italija i Španjolska) okuplja kapitalističke zemlje zemljopisno i/ili kulturno bliske Hrvatskoj. Drugu

Aleksandar Štulhofer:
Sociokulturni kapital i
gospodarska tranzicija

TABLICA I

	BNP/BDP per capita (\$) ²⁰ (1990.)	UDRUŽI- VANJE (1995.)	POVJE- RENJE	OPORTU- NIZAM
			(A)	(B)
Švicarska	33600	91	43	50
Svedska	25100	206	66	56
Danska	23700	174	58	51
Austrija	20100	111	32	55
Italija	18500	75	34	55
Španjolska	12500	25	32	51
Rep. Irska	11100	93	47	56
Portugal	10000	-	21	61
Slovenija	3000	9000	60	49
Madarska	2700	4300	74	56
Poljska	1800	3000	-	56
Bugarska	1800	1400	68	53
Rumunjska	1400	1600	-	53
Hrvatska	3300	51	24	67

skupinu zemalja (Švicarska, Danska i Švedska) čine, s iznimkom Njemačke, Finske i Norveške, najbogatija zapadnoeuropska gospodarstva (*BNP per capita > 23500\$*). Treću skupinu (Republika Irska i Portugal) čine tzv. *periferna* kapitalistička gospodarstva Europe, a posljednju, četvrtu, tranzicijske države Srednje i Istočne Europe. U cjelini, odabrane zemlje reprezentiraju sve razvojne stube europskog gospodarstva.

Prije rasprave o nalazima, valja još ukratko razmotriti validnost predloženog mjerena. Prema teorijskom modelu SKK-a, trebalo bi očekivati kako će sve tri dimenzije (stupci B, C i D) biti pozitivno povezane s BNP-om. Također, dimenzije bi trebale biti i međusobno povezane. *Tablica 2* prikazuje matricu korelacija korištenih varijabli (dimenzija). Od šest teorijski očekivanih, samo su tri povezanosti statistički značajne i snažno izražene. Činjenica da je mjera oportunitizma »krivac« za sve tri nedokazane veze, upućuje na mogućnost da provedeno mjerenje oportunitizma nije dobra zamjena za mjerenje kooperativnosti. Polovični uspjeh testiranja instrumenta, drugim riječima, ne sugerira neadekvatnost teorijskog modela, već osporava pokušaj mjerjenja jedne od njegovih triju dimenzija na »inverzni« način.

	UDRUŽ.	BNP	OPORTUN.	POVJER.
TABLICA 2	UDRUŽ. *	.6039 P=.049	-.0769 P=.882	.8620 P=.001
	BNP	*	-.3259 P=.255	.7254 P=.003
	OPORTUN.		*	-.1643 P=.575
	POVJER.			*

Vratimo se podacima iz tablice 1.²¹ Kada je riječ o *asociacijskoj dimenziji* SKK-a, prosječna »gustoća« udruživanja raste s ekonomskom razvijenošću. Skupina najbogatijih zemalja ima najveću prosječnu gustoću, a tranzicijska skupina najmanju. (Gledano po zemljama, Španjolska i Hrvatska imaju najmanju gustoću udruživanja.) No, poteškoća procjenjivanja hrvatskog SKK-a prema ovom kriteriju nije neznatna. S jedne strane, gustoća je udruživanja u ostalim tranzicijskim zemljama najvjerojatnije narasla od 1990. do 1995. godine. S druge strane, rat u Hrvatskoj vjerojatno je usporio asociacijski razvoj²². Obje primjedbe ukazuju na nemogućnost preciznijeg pozicioniranja hrvatskog SKK-a isključivo prema kriteriju udruživanja. Ostaje, dakako, činjenica da je u asociacijskom smislu Hrvatska najbliža skupini tranzicijskih zemalja, bitno zaostajući za ostalim.

Dimenzija međusobnog povjerenja ocrtava gotovo istovjetnu situaciju. Prosječna razina povjerenja prati gospo-

darsku razvijenost; tranzicijske zemlje imaju više nego dvostruko nižu razinu povjerenja od zemalja koje su pri vrhu europskog blagostanja. Premda razina povjerenja u Hrvatskoj (24) odgovara prosjeku ostalih tranzicijskih zemalja (24,6), taj bi odnos danas mogao biti nešto povoljniji. Imajući na umu da je u vrijeme anketiranja, krajem 1995. godine, mir bio tek nekoliko mjeseci star, razložno je pretpostaviti kako su duboka etnička podjela i iskustvo nasilja reducirali povjerenje hrvatskih ispitanika. Valjalo bi, dakle, očekivati da se razina nepovjerenja u međuvremenu smanjila. Uzmemu li, istodobno, u obzir da su kolektivni entuzijazam i nade - nabujali neposredno nakon *velike transformacije 1989.* godine - s vremenom splasnuli²³, u ostalim tranzicijskim zemljama povjerenje vjerojatno nije bitnije naraslo.

Zaključak

Jedna od dominantnih interpretacija društvenih posljedica tranzicije jest teza o *moralnom vakuumu* ili anomiji (Kregar, 1996b; Sztompka, 1992). Smatrajući tu ideju iznimno važnim ali nedovoljno razrađenim prilogom sociografskom tumačenju postkomunističke zbilje, zadatak je ovoga rada bio iscrtati (poglavito u teorijskom smislu) *mehanizam tranzicijske anomije*. Kako objasniti narasu amoralnost društava u preobrazbi? Predložena koncepcija *sociokулturnog kapitala* (SKK) upućuje na mrvljenje temeljnih neformalnih institucija, to jest na smanjivanje povezanosti i povjerenja među akterima, izazvano poglavito novostvorenim mogućnostima nekooperativnog ponašanja²⁴. Lakoća i brzina kojom se to zbilo, ukazuje, čini se, na nisku razinu naslijedenog sociokулturnog kapitala. Prema većini autora, taj kronični deficit kooperativnosti izravna je posljedica političkog (i policijskog) sažimanja mreže dobrovoljnih, od države odvojenih, udruga te polustoljetnog promoviranja oportunizma i hijerarhijske lojalnosti na račun horizontalnog povjerenja i kooperativnosti.

U drugome dijelu rada ponuđena je gruba, provizorna empirijska slika hrvatske situacije. Uz odredena metodološka ograničenja - kao što su vremensko nepodudaranje komparativnih podataka, nedovoljna kompleksnost instrumenta, ali i utjecaj netom dovršenih ratnih zbivanja - nalazi upućuju na sljedeći zaključak²⁵: prema uočenoj razini SKK-a, *Hrvatska se bitno ne razlikuje od većine ostalih tranzicijskih zemalja, što je, dakako, vidno odvaja od ostatka Europe. Razmjerno slabo iskazana sklonost udruživanju i iskazivanju povjerenja, ali i izraženo toleriranje oportunističkog ponašanja, ozbiljne su sociokулturne zapreke procesima gospodarske, društvene i političke transformacije.* Kada je riječ o gospodarskim procesima u nas, uočeni bi sociokулturni deficit mogao ne samo usporiti dovršavanje

autonomnog tržišnog sustava već i postati izvorom trajne ekonomske suboptimalnosti. Temeljni sociografski problem koji se pritom pojavljuje jest klasični *circulus viciosus*. Ako je, naime, u Hrvatskoj doista prisutan deficit SKK-a, reakcija javnosti na medijske izvještaje o gospodarskom kriminalu i oportunizmu državnih djelatnika i ljudi bliskih sadašnjoj političkoj vlasti neće biti moralno zgražanje i indignacija ili želja za promjenom, već jednostavno - kopiranje, preuzimanje (razvidno) uspješnih strategija maksimizacije interesa. Takav bi razvoj stvari uspostavio trend smanjivanja SKK-a, tog središnjeg izvora društvene uspješnosti i stabilnosti, zatvarajući krug nekooperativnosti i cinizma.

BILJEŠKE

¹ Kregar (1996a) nudi zanimljiv primjer opisujući razvoj američkog »predatorskog kapitalizma« u XIX. st., koji je nepotizam i korupciju ustanovio kao pravila ekonomske igre. S vremenom će rastuća osuda javnosti - inicirana neovisnim tiskom i novim društvenim pokretima (abolicionisti, sindikalisti i dr.) - dovesti do urušavanja tih neformalnih institucija. To, dakako, nije značilo potpuno nestajanje nepotizma i korupcije u SAD-u, već zaživljavanje norme koja takve postupke ocjenjuje nemoralnim i nedopustivim smanjujući time frekvenciju njihova pojavljivanja.

² Korupcija je dobar primjer (Mauro, 1995).

³ Putnamova (1993:153-8) je *kriterijska varijabla* regionalna gospodarska razvijenost početkom sedamdesetih godina ovog stoljeća, a *predikorske indikatori* (regionalnih) neformalnih institucija i indikatori gospodarske razvijenosti s prijelaza iz XIX. u XX. st.

⁴ Ostaje, dakako, pitanje u kojoj se mjeri Putnamovi rezultati mogu generalizirati. Paradoksalno, što netko više ističe specifičnost kulturnih varijabli (i njihov presudan utjecaj na gospodarstvo), to bi morao biti oprezniji u primjeni Putnamovih zaključaka na druge sredine.

⁵ Pod »amoralnim familizmom« podrazumijeva se društvena klima u kojoj moralna načela (poput poštjenja i nesobičnosti) vrijede isključivo unutar obiteljskog kruga. Akteri će, dakle, imati dva lica (dvije strategije ponašanja) - jedno privatno i moralno, drugo javno i amoralno.

⁶ »Što su brojnije i gušće mreže dobrotoljnog, horizontalnog društvenog angažmana, prisutniji su kooperativnost, s pridruženim normama, i povjerenje« (Nichols, 1996:633).

⁷ Alternativni je odgovor glasio: »Treba biti jako oprezan u odnosu s drugim ljudima.«

⁸ Za razliku od tzv. *dijadičnog reciprociteta*, koji podrazumijeva kooperativnost para koji povezuje niz transakcija, *generalizirani reciprocitet* obuhvaća sve članove odredene skupine (DiMaggio, 1994:37).

⁹ Mišljenja sam da je sintagma *sociokulturni kapital* precizniji i sretniji prijevod od izraza *društveni kapital*, koji naši ekonomisti često rabe kao sinonim za bivše društveno vlasništvo.

¹⁰ Otuda i velik interes i niz (većinom kritičkih) komentara kojima su američki društveni znanstvenici popratili Putnamov (1995) esej o kopnenju društvenog kapitala (*social decapitalization*) u SAD-u.

¹¹ Za razliku od Colemanova (1988) neutralnog određenja, SKK je u ovome radu pozitivno konotiran.

¹² Ovdje se, dakako, misli na tzv. *formalne institucije*.

¹³ Otuda i upitnost Fukuyamine (1995a:16) tvrdnje kako »deficit SKK može nadomjestiti samo djelotvorna država«. Dakako, time ne želim reći kako država ne može učiniti ništa kako bi uvećala SKK.

- ¹⁴ Civilno društvo Fukuyama definira kao »spontano nastale društvene strukture koje su odvojene od države (Fukuyama 1995b:8). Civilnost, ili civilna kultura, etička je navika kooperiranja.
- ¹⁵ Za razliku od vertikalnih, hijerarhijski strukturiranih mreža, horizontalne mreže okupljaju statusno ravnopravne aktere.
- ¹⁶ Smanjivanje članstva dobrovoljnih udruženja u SAD-u Putnam (1995) smatra jasnim pokazateljem smanjivanja SKK-a u SAD.
- ¹⁷ Podaci za Hrvatsku prikupljeni su nekoliko godina kasnije, krajem 1995. godine (*Svjetsko istraživanje vrijednosti - Hrvatska 1995., Erasmus gilda, Zagreb*), što nedvojbeno umanjuje pouzdanost usporedbi.
- ¹⁸ U upitniku su bile navedene: crkvene organizacije, sportski ili rekreacijski klubovi, umjetnička, muzička ili obrazovna društva, sindikati, političke stranke, ekološka udruženja, profesionalna udruženja, dobrovorne organizacije i »neke druge dobrovoljne organizacije«.
- ¹⁹ Budući da je toleriranje porezne evazije u svim zemljama, s iznimkom Rumunjske, bilo izraženje od toleriranja korupcije, varijable su tako ponderirane da druga varijabla utječe na vrijednost indeksa u (proporcionalno) većoj mjeri no prva.
- ²⁰ Izvori: 1990. (BNP) - Word Bank, *World Development Report* (1993, 1995); 1995. (BDP) - Business Central Europe, February 1997.
- ²¹ Kao što matrica korelacija sugerira, indeks oportunitizma nije valjni instrument za mjerjenje SKK-a te ga stoga izostavljam iz daljnje rasprave. Valja, ipak, zapaziti kako Hrvatsku obilježava najveća razina društvenog oportunitizma.
- ²² Rečeno potvrđuju podaci iz istraživanja *Sociokулturni aspekti tranzicije* (Ekonomski institut, Zagreb), provedenog krajem 1996. godine, prema kojima je kumulativni postotak članova dobrovoljnih organizacija narastao - u samo godinu dana - sa 51 na 62. (Zanimljivo je da obje zemlje s najnižom gustoćom udruživanja imaju, ili su donedavno imale, iskustvo etničkih oružanih sukoba.)
- ²³ ...pod pritiskom nejednakе distribucije društvenih troškova tranzicije i brojnih zloupotreba. Sztompka (1992:21) to naziva otrežnjenjem nakon »kratkog svadbenog putovanja«. Ako je povjerenje narašlo tijekom spontanih revolucionarnih zbivanja 1989. godine, što je, imajući u vidu masovno sudjelovanje u kolektivnim akcijama, posve plauzibilno, tegobna ga je stvarnost uslijedajućih procesa tranzicije - »garnirana« porastom organiziranog kriminala, zloupotrebljama službenog položaja itd. - brzo reducirala.
- ²⁴ Ovdje se ponajprije misli na razdoblje konstrukcije nove (formalne) institucionalne strukture, to jest na goleme mogućnosti za oportunitičko ponašanje članova elite kako u zakonskom međuprostoru (između prestanka važenja starih i početka važenja novih propisa) tako i kroz utjecaj na dizajniranje novih pravila igre.
- ²⁵ Ili, možda točnije, hipotezu...

- Coleman, J. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology* 94/special issue/:95-120.
- DiMaggio, P. (1994). Culture and Economy, u: N. Smelser & Swedberg, R. /eds./ *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Elickson, R. (1997). Contracting, Enforcement, and Efficiency. *International Bank for Reconstruction and Development* 266-70.
- Fukuyama, F. (1995a). *Trust*. London: Penguin.
- Fukuyama, F. (1995b). The Primacy of Culture. *Journal of Democracy* 6 (1):7-14.
- Granovetter, M. (1985). Economic Action and Social Structure: the Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology* 91 (3):481-510.

LITERATURA

- Hwang, P. & W. Burgers (1997). Properties of Trust: An Analytical View. *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 69 (1):67-73.
- Kenworthy, L. (1997). Civic Engagement, Social Capital, and Economic Cooperation. *American Behavioral Scientist* 40 (5):645-56.
- Kregar, J. (1996a). Nastanak i prevladavanje predatorskog kapitalizma. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 46 (3):225-274.
- Kregar, J. (1996b). Values and Institutions in New Democracies. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 46 (5):473-87.
- Lewis, A., Webley, P. & A. Furnham (1994). *The New Economic Mind*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Light, I. & S. Karageorgis (1994). The Ethnic Economy, u: N. Smelser & Swedberg, R. /eds./ *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Linz, J. & A. Stepan (1996). *Problems of Democratic Transformation and Consolidation*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Mauro, P. (1995). Corruption and Growth. *The Quarterly Journal of Economics* 110 (3):683-712.
- Newton, K. (1997). Social Capital and Democracy. *American Behavioral Scientist* 40 (5):575-86.
- Nichols, T. (1996). Russian Democracy and Social Capital. *Social Science Information* 35 (4):629-42.
- North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy* 6 (1):65-78.
- Samuels, W. (1995). The Present State of Institutional Economics. *Cambridge Journal of Economics* 19:569-90.
- Sztompka, P. (1992). Dilemmas of the Great Transition. *Sysiphus* 8 (2):9-27.
- Swedberg, R. (1991). Major Traditions of Economic Sociology. *Annual Review of Sociology* 17:251-76.
- Štulhofer, A. (1995). O racionalnosti, normama i institucijama: evolucija sociokulturnog kapitala kao model institucionalne promjene. *Društvena istraživanja* 6 (20):953-81.
- Štulhofer, A. (1997a). Kulturna inercija i razvoj gospodarstva. *Erasmus* 19:64-70.
- Štulhofer, A. (1997b). Politička ekonomija neslužbenog gospodarstva - sociokulturalna dimenzija i porezna evazija. *Financijska praksa* 21 (1-2):277-93.
- *** (1996). *Human Development Under Transition*. New York: UN Development Programme.